

Széljegyzetek egy izgalmas könyvhöz*

A nacionalizmus veszélyeiről manapság aligha szükséges sokat beszélni. Nap mint nap a bőrünkön érezzük, hogy a gyarmati és fejlődő országok antiimperialista nacionalizmusát kivéve ma már a nacionalizmus mindenféle megnyilvánulása fékbe gátja a népek felemelkedésének. Jogosult és szükséges tehát a nacionalizmus történelmi múltjának feltárása, hogy ezzel is hozzájáruljunk közgondolkodásunk kigyógyításához a még mindig erős nacionalista fertőzésből. A nyugati polgári történetírás forradalomellenes, kozmopolita, ún. nemzetekfölötti ideológiájának hatása és a Habsburg-monarchia történelmi szerepének történetietlen apológiája az 1960-as évek közepe óta bizonyos fokig érezhető egyes magyar történészek munkásságán, és ezen a réven közgondolkodásunkra is kedvezőtlenül hat. Nem csupán belső szakkérdés tehát, hanem közösségünk történelmi tudatának formálása szempontjából is lényeges feladat tudományosan megalapozottan cáfolni e téves megállapításokat. Történetírásunk és ennek nyomán közgondolkodásunk még csak most kezd megszabadulni a hungarocentrikus, szűk látókörű történelmi látásmódtól. Ennek a folyamatnak gyorsítója lehet az egyetemes történelmi szemléletre való nevelés azáltal, hogy a magyar történelmi jelenségeket nemzetközi, egyetemes történelmi összefüggésekbe állítva mutatjuk be. Ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak Diószegi István kötetben összegyűjtött szép tanulmányai.

Az 1789-ben kirobbant francia polgári forradalom immár klasszikusnak elismert történelmi példáján bizonyítja be egyik tanulmány, hogy a polgári nemzetté válás homogén lakosságú, független állam esetében nem jár szükségképpen együtt nacionalizmussal, nemzeti mozgalommal. A polgári forradalmak ilyen esetekben csak meghatározott történelmi körülmények között kapnak nacionalista töltést. A háborúk, különösképpen a hódító háborúk sem természetes és szükségszerű velejárói a polgári forradalmaknak, amelyek vezetése csak a forradalom vívmányainak belső és külső fenyegetettsége esetén nyúl fegyverhez. A tanulmány rávilágít arra is, hogy a francia forradalom eredményeit a feudális erők sokallták, a plebejus tömegek kevesellték. Az így kiéleződő osztályellentétek révén belső, a feudalizmus nemzetközi összefogása, majd támadása révén külső veszély fenyegette a polgári forradalom addigi eredményeit. A forradalom ekkori vezető ereje, a girondista burzsoázia az öt kielégítő polgári vívmányok védelmében, részben pedig a forradalom továbbfejlődésének, balratolódásának meggátlása és lezárása, konszolidálása végett, részben a polgári átrendeződést fenyegető külső veszély ellenében vállalta a háborút, és a szükséges emberanyag biztosítása érdekében nacionalista jelszavakkal is szólította fel nemzeti egységfrontba tömörülésre a forradalom megvédésében valóban érdekelt tömegeket. A tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy a természetes határok követelése az objektív gazdasági fejlődés, az integrálódás történelmi tendenciájának

* Diószegi István: Hazánk és Európa. Tanulmányok (Magvető, 1970.)

a tudat és a politika síkján való jelentkezése, a tőke feudalizmusellenes offenzívájának politikai része volt. Ezen a réven azután anélkül, hogy közvetlen vitába bocsátkozna mai nyugati polgári történetírókkal, a tények erejével mutatja ki annak a Nyugaton széles körben terjesztett nézetnek megalapozatlanságát, amely szerint a nacionalizmus és a háborúk a francia forradalom és általában a forradalmak következményei. Emellett felfogás szerint mind a francia, mind az azt követő többi polgári, polgári demokratikus, különösképpen pedig a szocialista forradalom az emberiségre káros, sőt káros jelenségek, mert az ipari forradalom, miként napjainkban a tudományos-technikai forradalom is, egymagában, önműködően, a tömegek politikai fellépése nélkül is elvezet a nagy gazdasági egységek megteremtéséhez, a világméretű nemzetközi munkamegosztáshoz és ennek talaján a termelés olyan mértékű fellendüléséhez, ami osztálykülönbség nélkül mindenki számára lehetővé teszi a magas életszínvonalon élést. Diószegi István erőteljesen hangsúlyozza mind a francia forradalomnak, mind a forradalmi háborúnak feudalizmusellenes, osztályharcos jellegét, és a forradalomnak a tőkés gazdasági-társadalmi fejlődés által meghatározott polgári osztályalapját.

Nagyon világosan rajzolja meg a több vagy soknemzetű államok polgári átalakulásának a francia típusával a feudalizmus felszámolására irányuló törekvésben egyező, de számos más vonásában éppen soknemzetűségéből következően eltérő jellegét. Ezekben az országokban (Német- és Oroszországban, a Habsburg-monarchiában, a török birodalomban) a tőkés polgári fejlődés integráló hatása mellett dezintegráló tendenciák is jelentkeztek. Ezek a tőkés fejlődés és a nemzetiségválas útjára lépő, egy politikai határon belül élő népek esetében az ökonomiai szűkségesség talaján kibontakozó nacionalista mozgalmak keretében nyernek ideológiai-politikai megfogalmazást, eredményeznek politikai, egyes esetekben fegyveres összeütközéseket is, és hatnak végső soron feltartóztathatatlanul az állami önállóság megteremtésének irányába. Az esetek jelentős részében ezeknek a tendenciáknak a hatása eredményezi a történetileg kialakult politikai keretek széttöbbszörbontását, új államok alakulását is. A sok nép, nemzet egy politikai határon belüli együttélése és végső soron — a tőkés gazdasági rend természetéből fakadóan — a nemzeti burzsoáziák vagy az azokat helyettesítő rétegek ellentétei egyúttal a feudalizmus elleni összefogás, az ellene való közös harc gátjai, a feudális erők politikai vezető szerepe fennmaradásának nyomós okai lehetnek. Nem is szólva arról, hogy ahol feudális rétegek a polgári átalakulás vezetői, ott a feudalizmus megszüntetése is csak következtelenül, számos feudális maradvány továbbélésével valósulhat meg. A politikai vezetés pedig vagy teljesen, vagy jelentős részben még hosszú időn át a polgári átalakulást megvalósító feudális eredetű osztály vagy réteg kezében marad. A gazdasági integrálódás kéréseire eretjére támaszkodó nemzeti mozgalmak Kelet-Európa soknemzetű államaiban is a polgári nemzetnek megfelelő burzsoá nemzeti államokat kívánták létrehozni, de az életrehívott új államszerkezet és államvezetés sok tekintetben magán hordozta az őt létrehozó osztályok jegyeit.

Csak egyet lehet érteni azzal a megállapítással is, amely szerint a társadalmi és politikai viszonyok korszerűsítéséért az egyes országokon belül folytatott küzdelmek és a nemzeti mozgalmak ugyanannak a történelmi jelenségnek két, egymással elválaszthatatlanul összefüggő oldalát jelentik. Így nem csupán „szövetségei” egymásnak, mint két, egymástól független, különálló és a harc során egymásna találó történelmi összetevő, hanem egyazon testnek, szervezetnek a részei.

Nem kevésbé figyelemre méltó az sem, amit a tőkés gazdasági integrálódás történelmi tendenciájának és a polgári nemzeti törekvésnek az összefüggéséről ír.

A tőkés fejlődéssel velejáró integrálódási folyamat azonban már jóval az ipari forradalom előtt megindult, Angliában már a polgári forradalom által betetőzött fejlődési folyamat során következett be az ország területének egyesítése, gazdasági életének egységesítése. Franciaországban Colbert, merkantilista politikája is — a kialakuló tőkés-manufaktúrális termelés igényeinek megfelelően — objektíve ezt mozdította elő. A Zollverein az ipari forradalom kezdeteivel körülbelül egyidőben és párhuzamosan térémtette meg Németország gazdasági egységét, míg a területi

széttagoltságot csak 1871-ben sikerült megszüntetni. Magyarországon 1848 teremtette meg és rövid visszaesés után 1867 kodifikálta ismét ugyanezt, ha nem is az 1848. évi mértékben. Az ipari forradalom Magyarországon csak 1848 után kezdődött el. Az ipari forradalom kétségtelenül mindenütt jelentősen hozzájárult az integrálódási tendencia meggyorsításához, de nem volt annak elindítója. Gyorsítóan hatott azonban a dezintegrálódási tendenciákra is.

Hasznosan irányította rá a figyelmet Diószegi István arra a — történelmi szakirodalmunkban különösen az 1960-as évek óta egyre nagyobb nyomatókkal hangsúlyozott, de a magyar közvéleményben a kiegyezés korabeli függetlenségi pártok nacionalista töltésű, sérelmi politikai beállítottságának ideológiai maradványaként továbbélése folytán kellőképpen nem értékelt — történelmi tényre, hogy a Habsburg-monarchia léte nem volt eleve összeegyeztethetetlen a nemzeti átrendeződéssel. Viszont csak abban az esetben érhetne volna el belső stabilitását, ha biztosítja a különböző nemzeti mozgalmak céljainak elérését határain belül.

Ehhez az észrevételhez talán annyit volna érdemes hozzátenni, mintegy tovább gondolva Diószegi István okfejtését, hogy a nemzeti mozgalmak céljainak elérését elősegíteni roppant bonyolult feladat volt, hiszen számos esetben egymásnak ellentmondó, egymáséival összeütköző érdekeket kellett volna egyeztetni. Ehhez a feladathoz azonban a dinasztikus politika alapján keresték a megoldást a Habsburg-ház és kormányai 1848—49-ben, de még 1914 előtt is. Kudarcot vallottak.

Talán nem lett volna haszontalan utalni azokra a forradalmi és demokratikus tervekre, amelyek 1848—49-ben, sőt még 1912-ben is a Monarchia népeinek összefogására építve próbálták kielégíteni a nemzeti igényeket. Ezáltal fény derülhetett volna arra is, hogy a tömegek nemzeti érdekeinek, igényeinek kielégítése megtörténhetett volna demokratikus önrendelkezési jogok érvényesítése révén. Ezeket a nemzeti törekvéseket nem más népek rovására, mások elnyomása révén kívánták érvényre juttatni. Demokratikus nacionalizmusuk nem irányult más népek ellen. A Habsburg-háznak és kormányainak, a magyar politikai vezető rétegnek nemzeti-ségi politikája, utóbbinak nemzeti törekvései, nacionalizmusa antidemokratikus, más népek elnyomásán alapult, és emiatt váltak a soknemzetű Habsburg-monarchia államrendszere és politikai határai a nemzeti igények kielégítésére alkalmatlan keretké, ezért is kellett felbomlania. 1848—49-ben, tehát idejében végrehajtott demokratikus átrendeződés esetén még lett volna esély arra, hogy hosszabb távon a Monarchia politikai határain belül is az integráció tendenciája erősebben érvényesüljön, a dezintegráló pedig gyengébben, csak annyira, hogy kapitalista viszonyok között se legyen gátja a hosszabb időn át tartó föderatív egymás mellett élésnek.

Így a történelmi tények erejét lehetett volna szembeállítani a nyugati polgári történetírásnak ama koncepciójával, amely szerint kizárólag az ausztrorszláv reformista tervek mutattak reális lehetőséget a nemzeti kérdés és így az integrálódás igényeinek kielégítésére. Ezen a réven a nyugati polgári történészeknek azt az állítását is ellen-súlyozni lehetett volna, amely a forradalmakat a nemzeti igények kielégítése szempontjából is fölöslegeseknek, sőt károsaknak és kerülendőeknek tartja. Ilyen jellegű fejtegetések szépen illeszkedhettek volna hozzá Diószegi Istvánnak ahhoz a megfigyeléséhez, hogy az 1840-es években az ökonomista integráció bázisán létrejött nemzeti mozgalom a polgári forradalommal kerül összeköttetésbe, mert a feudális gátakat csak így lehetett lerombolni. Bizonyító eljárása egyébként önmagában is eleven cáfolata annak a már említett technicista szemlélettől ihletett nyugati nézetnek, amely szerint az emberiség fejlődését önműködően és kizárólag a technikai fejlődés viszi előbbre.

Diószegi István tanulmányai arról is meggyőzik olvasójukat, hogy a feudalizmus idején korszerű dinasztikus hatalmi politika és a dinasztikus érdekek érvényrejtetésére irányuló törekvések már a 19. században *történetileg* idejüket múlt és az emberiség nemzetközi haladásának kárára továbbélő próbálkozások, amelyeket hosszabb távon a modern gazdasági, társadalmi fejlődés talajából kisarjadó nemzeti és szociális törekvések kudarcra kárhoztatnak. Szemléletesen tárja az érdeklődő szeme elé azt is, hogy mind az állami egyesülés, mind a területi elkülönülés ökonomiai

szükségességtől sarkallt tendenciájának érvényesülését a soknemzetű államok esetében a sok nemzet egymáséival ellentétes és egymáséit keresztező nemzeti törekvései gátolják, és ezt a helyzetet még csak súlyosbítja az e területen uralkodó dinasztiai feudális reminiscenciákból is táplálkozó dinasztikus politikája. A soknemzetű monarchiák, köztük elsősorban a cári Oroszország és a Habsburg-monarchia tehát — feudális voltak miatt és nem politikai határaik következményeként — már a nemzeti mozgalmak ébredésének és első küzdelmeinek időszakában is — a történelmi folyamat fő tendenciájának szempontjából — *történetileg* elaggott, a továbblépést gátló organizmusok voltak.

Ugyanakkor azonban a Diószegi által felsorakoztatott tények azt is igazolják, hogy a Habsburg-monarchiának volt bizonyos történelmi funkciója és így létjogosultsága is. Az tehát, hogy egyes történelmi képződmények a történelmi folyamat általános menete, fő vonala, tendenciája szempontjából hosszabb távlatban idejüket múlták, még nem jelenti azt, hogy életképtelenek is lennének, nem láthatnának el még ideig-óráig bizonyos történelmi funkciókat, és addig létjogosultak.

Ebben az összefüggésben elsősorban a nagyközönség tájékoztatása végett talán nem lett volna fölösleges utalni arra a magyar történelmi szakirodalomból jól ismert tényre, hogy a Habsburg-monarchia már a századforduló idejére alkalmatlanná vált e funkció betöltésére, mivel külpolitikailag egyre inkább a német birodalom függvényévé vált, és így aligha védhette volna meg a Monarchia nem német nemzetét abban az esetben, ha az alldeutschok Anschluss törekvései a hivatalos német kormánypolitika rangjára emelkednek. A cári Oroszország expanzíós törekvéseitől pedig az orosz—japán háború és az Oroszországban azt követő belső állapotok miatt nem kellett többé tartani. Ebben a vonatkozásban is időszerültlenné vált tehát a Monarchia védő funkciója. E tények felsorakoztatása a Habsburg-birodalomban élő népek egymáséival ellentétes, egymáséit keresztező nemzeti törekvéseinek tanulságos ismeretése mellé hatékonyan cáfolhatta volna meg a nyugati polgári történetírásnak azt az állítását, amely szerint a Habsburg-monarchia mindvégig életképes alakulat volt, és csupán az 1918. évi forradalmakban magát kitomboló nacionalizmus hatásának köszönhető, hogy nem létezik ma is, holott a területén élő népek harmonikus együttélésének eszményi kerete volt.

A nemzeti kérdés és a nacionalizmus szerepéhez a Monarchia történetében más oldalról közelítenek azok a tanulmányok, amelyek a Habsburg-birodalomban élt népek nemzeti törekvéseivel, nacionalizmusuknak a Habsburg-monarchia felbomlását előmozdító hatásaival foglalkoznak. Az előadás középpontjába a történelmi valóságának megfelelően a magyar nacionalizmus került, amelynek mind a dualizmus rendszerének megszületésében, mind a kettős monarchia pusztulásában fontos része volt. Mindezt Diószegi István a nemzetközi hatalmi viszonyoknak és a Monarchia külpolitikájának erőterében, hatásviszonylataiban tárja fel.

A magyar nacionalizmus problematikájának elemzését a nemzeti mozgalom kezdeteinél kezdi el. Gondosan, valamennyi összetevőt figyelembe véve világít rá, milyen gazdasági, bel- és külpolitikai megfontolások alapján tartotta szükségesnek már a reformkor nemzedéke a Habsburg-monarchia fennmaradását. Szépen mutatja be, hogyan fordult 1849 után a forradalom volt vezető osztálya zömében egyre inkább a birodalmi gondolat és az összmonarchia érdekei felé, és vált támaszukká, képviselőiké egészen a századfordulóig, mialatt az osztrák-német nacionalizmus előbb a nemzeti átalakulás korában, majd a század 80-as éveinek második felétől kezdve az Anschluss gondolat híve és így a dezintegráló erők közé tartozott. Sokoldalúan tárja fel a magyar nacionalizmus összmonarchiai tartalmát. A leghitelesebb tanúk, Deák, Eötvös és mások szavait, írásait idézve bizonyítja be, hogy e politikusok, akik 1860—61-től 1863-ig még a perszonális unió híveiként támogatták a Habsburg vezetés alatt megteremtendő egységes, föderatív Németország eszméjét, 1865-ben, még inkább Königrätz után az összbirodalmi érdeket a magyar érdek fölött állónak nyilvánították. Követőik a századfordulóig ezen a csapáson haladtak. Diószegi István pontosan felsorolja mindazokat az okokat, amelyek miatt 1900 után a birodalmi, dinasztikus

érdekek és a magyar nacionalizmus elváltak egymástól, párhuzamos úton haladtak tovább.

A nemzeti mozgalmak, köztük a magyar mozgalom ausztrofilizmusának hőfoka is a belső érvényesülés lehetőségeitől és a külső biztonság szavatoltságától függött, és ez szabta meg, meddig tették magukévá az egyes nemzeti mozgalmak a birodalmi érdekeket, a Habsburg-birodalmi gondolatot, meddig maradtak birodalombarátok — fejtegeti Diószegi István —, majd hangsúlyozza, hogy a nemzeti mozgalmak osztrák barátsága és a birodalom léte eltérhetetlen kapcsolatban volt egymással. Ha valamely nacionalizmus a Monarchián belül megtalálta érvényesülési lehetőségét és fenntartotta véleményét' önálló államalkotása kilátástalanságáról, a Monarchia a nemzeti államokét megközelítő belső politikai szilárdsággal rendelkezett. E tényezők módosulása esetén meglazultak a Monarchiát összetartó kötelékek. A nacionalista törekvések belső érvényesítésének képtelenségéről kialakult meggyőződés, a külpolitikai viszonyok megítélésében és a saját nemzet helyzetéről vallott felfogásban bekövetkezett gyökeres változás a soknemzetű államalakulatban a politikai szétesés állapotát idézhette elő.

Több alkalommal és mindig más összefüggésben emelik ki a kötet tanulmányai, hogy a soknemzetű állam alkalmatlan valamennyi nemzet igényének kielégítésére, hanem csak valamelyikére, míg a többiét elutasítja. A Habsburg-monarchiában jelentkező nemzeti programok egymást kizáró ellentétpárok voltak. A dualizmus egyszerre jelentette az osztrák centralizmus és a szláv trializmus tagadását, és beleütközött a magyarországi nemzetiségek autonóm törekvéseibe. Így a magyar politikai vezető réteg birodalombarátságának erősödése felidézte a többi nemzet elégedetlenségét. 1867-ben a nemzetközi és az összm monarchiabeli erőviszonyok a magyar törekvéseket minősítették lehetségeseknek, de ez a megoldás csak Magyarországon számíthatott egyetértésre. A magyar politikai vezető réteg pedig elsősorban az orosz hódítástól való félelmében, részben a porosz-német hegemonisztikus szándéktól is tartva, nem utolsósorban az országban élő nem magyar népek fölötti uralmának biztosítása végett tartotta ekkor kilátástalannak önálló államának fennmaradását, és tette magáévá a birodalmi gondolatot.

A birodalmi érdek és a magyar nacionalizmus közötti hasadás a 20. század elején amiatt következett be, mert a magyar nacionalista törekvések képviselői ekkor már úgy ítélték meg, hogy a „magyar nemzeti erő” egymagában is képes az össznemzeti érdekek kikielített nacionalista vágyak beteljesítésére, az ún. történeti Magyarországon élő nem magyar népek elmagyarosításán túlmenően arra is, hogy Délkelet-Európában expanzív tényezőként lépjen fel. De elégedetlen volt a magyar nacionalista törekvéseket képviselő politikai vezető réteg a birodalommal amiatt is, mert a nem magyar népek nemzeti törekvései 1900 táján már veszélyeztették a magyar szupremáciát.

Gondosan ügyel Diószegi arra is, hogy megmutassa: a nacionalizmus nem csupán ideológiai jelenség, hanem meghatározott időben és feltételek között a gazdasági fejlődés terméke. Hogyha röviden, jelzésszerűen is, de mindig utal a nemzeti mozgalmak eltérő, egymás céljait sokszor keresztező jellegére, és azoknak a Habsburg-birodalom stabilitását, nemzetközi politikai fellépését befolyásoló hatására. Ebben az összefüggésben az események segítségével közvetve rávilágít arra, mennyire függvénye a külpolitika a belpolitikának. Nem mulasztja el a Monarchia nemzeti mozgalmi külső vonatkozásainak feltárását sem, annak az összefüggésnek bemutatását, ami egyes nemzeti mozgalmak és a környező országokból érkező impulzusok között volt.

Mindebben kétségtelenül helytálló Diószegi István ítélete. Az olvasó azonban bizonyára szívesen olvasott volna arról is, hogy a soknemzetű állam milyen uralmi viszonyok, milyen államrendszer esetén alkalmatlan már eredendően is valamennyi nemzeti igény kielégítésére, és milyen feltételek között válhat a sokféle nemzeti törekvés mellett is tartósabb kötelékké. Hasznos lehetett volna egy utalás arra is,

hogy a nacionalizmus nem az egész népnek, hanem csupán polgári vagy a polgárság szerepét betöltő politikai vezető rétegének ideológiája. A nemzeti mozgalmak által hirdetett nemzeti érdekek is osztályérdekek, és nem a nemzet minden osztályának egyértelműen közös, osztályokfölötti érdekei. Talán nem lett volna hiábavaló emlékeztetni arra sem, hogy mikor, mennyiben, mely határig és miért érdeke a proletariátusnak a saját nemzetbeli burzsoázia nemzeti mozgalmainak támogatása? Közkeletű dolgok ezek, igaz, mégis meg szoktunk feledkezni róluk. Hasznosak lehetnek volna az olyan utalások is, amelyekkel amellet, hogy kiemelik, hogy a Habsburg-birodalom nemzeti mozgalmainak territoriális nacionalizmusa nem törekedett sem területi integrációra, sem területi dezintegrációra, arra is felhívják a figyelmet, hogy egy-egy territóriumon belül egy-egy nemzet politikai vezetése az ökonomiai fejlődés követelményeként végrehajtotta a hatalma alatt álló terület integrálását, ha ez nem történt volna meg már korábban. Magyarországon például a politikai vezető réteg jogilag már 1848-ban, valóságban azonban 1867 után Erdélyt, majd a határőrvidéket az ország korábbi területéhez csatolta, és ezzel is hozzájárult a nemzeti ellentétek éleződéséhez. Ugyancsak említést érdemelt volna az is, hogy a gazdasági fejlődés, de ezen belül a gyengébb és erősebb tőkés partnerek közötti egyenlőtlen fejlődés következtében a köztük levő verseny során kiéleződtek a magyar és a nem magyar uralkodó rétegek közötti ellentétek, és ezeket öltöztették a nemzeti ellentétek nacionalista köntösébe. A gazdasági növekedés volt a forrása annak, hogy kiéleződtek a magyarországi tőkés és agrárius és a Lajtán túli területeken élő hasonló rétegek közötti ellentétek, és ez volt az oka annak, hogy szakadás következett be a birodalmi érdekek és a magyar nacionalizmus között. De ugyanebben a gazdasági fejlődési folyamatban erősödtek meg a nem magyar népek vezető burzsoá rétegei is annyira, hogy — a horvátoké mellett most már a többiek is — egyre határozottabban léptek fel autonomista törekvéseikkel, elsősorban a magyar uralommal szemben, és ezáltal kérdésessé tették a magyar politikai vezető réteg szupremáciáját a nem magyar népek fölött. A nem magyar népek vezető rétegeiből a dualizmus váltotta ki a birodalmi külpolitikai érdekek iránti közömbösséget. Így nyílt lehetősége Ferenc Ferdinándnak és körének arra, hogy megpróbálja az idejétmúlt dinasztizmussal helyettesíteni a nacionalizmust azáltal, hogy az uralkodóházat tüntette fel az állami nemzeti érdekek közös kifejezőjének. Rövidebbre fogva a szót: a gazdasági fejlődés dezintegráló szerepéről is szívesen olvasott volna az érdeklődő azokban a tanulmányokban, amelyek a nemzeti törekvések erősödéséről, a nemzeti ellentétek végsőig feszüléséről és a Monarchia felbomlási folyamatának okairól, valamint arról szólnak, hogy az önálló nemzeti államok létesítése gondolatának meg erősödése mögött milyen háttér húzódott meg. E törekvések olyan mértékben erősödtek, hogy 1917-re már a Monarchia tizenegy nemzete közül egy sem tekintette hazájának a Habsburg-birodalmat.

Kétségtelen, hogy a századforduló után az idejétmúlt dinasztikus presztízspolitikai jelentős szerepet játszott a Monarchia külügyi vonalvezetésében. Kramárnak, Hegedüs Lórántnak és másoknak a két Balkán-háború idején a delegáció ülésein elmondott beszédeit olvasva azonban nehezen lehet megszabadulni attól a gondolattól, hogy a hódító-annektáló politikában a monarchiabeli fináncnöke érdekei is érvényesültek.

A nacionalizmust hordozó politikai rétegek gazdasági, társadalmi helyzetének, az osztályharc viszonyainak utalásszerű felvillantása érthetővé tette volna, miért módosult a hatvanhetesség és szelídült meg a negyvenkilencesség? Ezek a mélyenfekvő okok a források és magyarázóik annak is, hogy a koalíció kormányában Andrássy és Apponyi Kossuth Ferencsel együtt foglaltak helyet. A magyar nacionalizmus hordozóinak zöme, a magyar politikai vezető réteg túlnyomó része még hosszú ideig a dualizmus alapján állt. A koalíció 1867-es alapon alakított kormányt, és az egy évig tartó átmenet alatt is csak külszínre tért le arról. Csak Károlyi Mihály és hívei jutottak el a perszonális unió keretében megvalósítandó önálló magyar államiség követeléséig, 1916-ban. Az ausztroungarizmus meggyengülését Justh Gyu-

lának és csoportjának fellépése jelzi, akinek politikája más jellegű társadalmi-gazdasági változások tükrözője, és részben más forrásból is eredt, mint a koalíciós partnerek politikájáé.

A Monarchia 1878. évi külpolitikáját elismerően méltató szavak leírása előtt nem ártott volna mérlegelni, hogy a nagyhatalomra valló határozottság és Andrássy Gyula politikája, amely „szerencsésen egyesítette az összes lényeges tendenciákat”, kinek vált hasznára a dinasztiaén és a magyar politikai vezető rétegén kívül? A népeket, a 261. oldalon olvasható általános tiltakozásuk figyelembevételével, biztosan nem.

A Monarchia létjogosultságát a Balkán-háborúk idejére már rég elvesztette. A Balkán nemzeti Diószegi István megállapítása szerint is önállóan kívánták megoldani a nemzeti átrendezés kérdését, és így nem szorultak rá, nem is igényelték a Monarchia „védelmét” a cári Oroszország törekvéseivel szemben, mert tisztában voltak a Habsburg-birodalom vezetésének hódító szándékaival.

A tanulmánykötet tematikájához szorosan hozzátartozik annak mintegy záróköveként R. A. Kann osztrák-amerikai történész hatalmas felkészültséggel megírt és „A nemzetiségi kérdés a Habsburg-monarchiában” című könyvének érdemeit és fogyatékosait elemző ismertetés. Míg a többi tanulmány — láttuk — tényanyaggal és érveléssel cáfolja a mai polgári történetírás állításait, ez a tanulmány közvetlenül polemizál a téves nézetekkel.

A polgári nézetekkel való vitát és ezen a réven is közvéleményünk tudatának marxista szellemű átalakítását szolgálja a marxizmus és a mai történettudomány viszonyát vizsgáló tanulmány. Már kevésbé szorosan kapcsolódnak a fő témához, de a történeti tudat formálásához hasznos segítséget nyújtanak a francia forradalomról, Napóleonnól, Bismarckról szóló újabb történeti munkákkal foglalkozó írások. A történelmi ismeretterjesztésről és a közönség történelmi tájékozottságáról, érdeklődéséről egy reprezentatív felmérés alapján készült tanulmány hasznos eligazítást nyújt arra vonatkozólag, milyen területen, témakörök segítségével formálható leghatékonyabban a nagyközönség történelmi tudata.

Nemcsak az érdeklődő számára érdekes, izgalmas olvasmány a kötet, hanem a szakembereknek is hasznára válhat. Nem csupán ismert kérdések újszerű felvetése és a kérdések tárgyalásának módszerbeli ötletessége miatt, hanem amiatt is, mert az olvasó betekintést nyerhet a történész alkotóműhelyébe is. A tanulmányok ugyanis talán szerzőjük akaratától függetlenül, de az is lehet, hogy tudatosan, szépen megmutatják, miként érlelődött, formálódott, változott alkotójuk véleménye egy-egy fontos kérdéstről, hogyan finomult és mélyült elemzése évek hosszú során át folytatott kutatásaival párhuzamosan érlelődő történetírásmódjának hatására.

A könyv érdekes, izgalmas, nemes értelemben szórakoztató élményt nyújtott. Az olvasó abban a reményben válik meg tőle, hogy nemsokára hasonló folytatásban lelheti örömét.

